

Dr. Öğr. Üyesi
Aslı Kahraman ÇINARBozok Üniversitesi, Bozok
Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih bölümü, Yozgat.
asli.kahraman@bozok.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0969-7222>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 09/11/2022 15/12/2022

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1201593>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Bozkır Kavimlerinin Sosyal, Siyasi ve Askeri Yaşamında Kurt Motifi

Wolf Motif in the Social, Political and Military Life of the Steppe Tribe

Öz

Tuna Nehri'nden Çin Seddi'ne kadar geniş bir alanı içerisine alan Bozkır coğrafyası konar – göçer toplumlar için zorlu iklim ve arazi şartlarını da beraberinde getirmektedir. Avcı-göçebe bozkır toplumlarında hayatın merkezinde at olsa da kurt motifi bu coğrafyanın kıymetli bir sembolü olarak bozkır insanının yaşamının her alanında yerini almış, bozkır sosyal hayatının içerisine adeta sinmiştir. Sadece sosyal hayatın değil dini yaşamın içerisinde de başlı başına bir kültür olarak varlık göstermiştir. Bir yandan sürüye kurdun girmesi ve sürünün tehlikeye girmesi çerçevesinde kurt motifi şekillenirken diğer yandan Türk topluluklarının en zor anında yol gösteren kutsal kurtarıcı ve rehber olarak değer kazanmıştır. Kurdun Türk sosyo-kültürel yaşamınabü kadar tesir etmesindeki en önemli etken onun ecdad/ata olarak görülmesidir. Türk aile yaşamında baba/ata kavramının üstlenmiş olduğu büyük misyon, ataerkil toplum yapısının varlığı, bu önemi tetiklemiş, kurda karşı duyulan saygının en üst düzeylere çıkmasına sebep olmuştur. Evlerinin kapılarına kurt başı asan bozkır toplulukları bu gelenek ile bir babanın ailesini koruduğu gibi kurdun da haneyi ve hane halkını koruyan kutsal bir ruha sahip olduğuna inanmaktaydı. Koruyan bir yüce ruhu sadece sosyal hayatlarında değil, siyasi, iktisadi ve askeri yaşamlarında da önemli sembollerinden biri olarak görmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Bozkır, Kurt, Sembol, Kültür.

*Bu çalışma, Aslı Kahraman Çınar, “Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde Geyik, Kurt ve Kartal (Başlangıcından Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)”, Danışman Prof. Dr. İlhami Durmuş, Ankara, 2016. doktora tezi temel alınarak hazırlanmıştır.

ATIF: ÇINAR Aslı Kahraman, “Bozkır Kavimlerinin Sosyal, Siyasi ve Askeri Yaşamında Kurt Motifi”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8/4 (Aralık 2022), s. (1208-1221)

CITE: ÇINAR Aslı Kahraman, “Wolf Motif in the Social, Political and Military Life of the Steppe Tribe”, *Journal of History and Future*, 8/4 (December 2022), pp. (1208-1221)

Screenedturnitin

Abstract

The steppe geography, which covers a wide area from the Danube River to the Great Wall of China, brings with it difficult climatic and terrain conditions for nomadic societies. Although the horse is at the center of life in hunter-nomadic societies, the wolf motif has taken its place in every aspect of the life of steppe people as a precious symbol of his geography, and it has almost permeated into the social life of the steppe. While the wolf motif was shaped in the sense that the wolf entered the herd and the herd was endangered, more importantly, it gained value as the holy savior and guiding the Turkish communities in their most difficult times. The most important factor in the wolf's effect on Turkish socio-cultural life is that he is seen as a father/ancestor. The great mission undertaken by the concept of father/ancestor in Turkish family life, the existence of the patriarchal social structure, triggered this importance and caused the respect for the wolf at each of the highest levels. The steppe communities, who hung wolf heads on the doors of their houses, believed that with this tradition, the wolf had a holy spirit that protected the house and the household, just as a father protects his family. They saw a protective spirit as one of the important symbols not only in their social life, but also in their political, economic and military lives.

Keywords: Steppe, Wolf, Symbol, Culture.

Giriş

Bozkır kelimesi *Divan-ı Lügat-it-Türk*'te, toprağı düzlük ve sert olan arazi anlamındaki 'tatırlık gölge' şeklinde geçer¹. Bu çetin yaşam şartlarına sahip sahalarda yaşayan bozkır kavimlerinin birçok özelliği bozkır ile özdeşleştirilir. Bu coğrafyada yaşamaya talip olan bozkır insanı, asker ruhunu ve özgürlük tutkusunu doğuştan getirir². Türklerin bozkırda güçlü devletler kurabilmelerinde, dağınık boyları bir araya getirerek bir çatı altına alabilmelerinde, düşmana karşı her zaman aynı cesareti sergileyebilmelerinde ve elbette kurdukları devletlerin güçlü bir hâkimiyet sürebilmelerindeki en temel etkenlerden biri attır. Bozkır Türk kavimlerinin birçoğu hayatlarını at üzerinde geçirirler; at üzerinde yemek yiyip içerler, at üzerinde toplantı yaparlar ve elbette savaşırlandı. Tarih boyunca kazanılan savaşların, elde edilen başarıların o dönem şartları düşünüldüğünde atın hızı ve gücü ile ilgili olduğu yorumu yanlış olmayacaktır. Bozkır Türk kavimlerinin hızlı atları ve akınları sayesinde uzak fetih politikaları belirleyebildikleri süratle yayılabildikleri yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır³. Bozkır coğrafyasında onun bu özgür ve savaşçı ruhunu temsil eden önemli figür ise kurttur. Konar-göçer bozkır kavimleri içerisinde varlığı yaşamlarının her alanında görülen kurt motifi, bozkır sosyal hayatının içerisine adeta sinmiştir. Sadece sosyal hayatın değil dini yaşamın içerisinde de başlı başına bir kültür olarak varlık göstermiştir. Kurdu Türk sosyo-kültürel yaşamına bu kadar tesir etmesindeki en önemli etken onun ecdad/ata olarak görülmesidir. Türk aile yaşamında baba/ata kavramının üstlenmiş olduğu büyük misyon, ataerkil toplum yapısının varlığı, bu önemi tetiklemiş, kurda karşı duyulan saygının en üst düzeylere çıkmasına sebep olmuştur. Bozkurt, Türk ordusunun rehberi, kılavuzu ve büyük zaferlere ulaşmasında kendisinden örnek

1 Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat-it-Türk Tercümesi*, (Çev: Besim Atalay), Ankara, 1985, s.494-495.

2 Ayten Akcan, *Bozkır Kavimlerinde Din*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012, s.897.

3 Ayten Akcan, 'Legacy of the Steppe: Traces of the Scythian Horse', *Journal of Social Sciences and Education*, 2021, c 4, sayı 2, s. 263.

aldığı savaşçı ruhudur. Türk, kurdun bu üstün vasıflarından dolayı onu kendine yoldaş ve sırdaş bilmiştir. Hem göksel bir varlık hem de atalar kültürünün içerisindeki en önemli varlıktır. Çünkü efsaneye göre Türk çocuğunu besleyip büyüten kurttur. Bu bağlamda kurt, gözeten ve sahip çıkan, tanrısal bir güç olarak görülmüş ve Türkler için milli öğeler taşıyan bir varlık olarak görülmüştür. Kültürel süreklilik içerisinde kurt algısı Türk coğrafyasından yayılarak devam etmiştir⁴. Hemen hemen bütün Türk boyu için ortak değer kurttur⁵. Kurdun, bozkırın yırtıcılarından olması onun milli kült olarak kabul görüp, kutsal addedilmesinde önemli bir etkidir⁶. Kurt motifinin birçok çağrışımı vardır: koruma, uğur, bereket, tedavi edici özellikleri en çok bilinenlerdir⁷. Bu denli önemli olan kurt motifi Türklerin yazısız dönemlerinde mitolojilerine ve sanatlarına da yansımıştır. Yazılı belgelerde ise onun Türk milleti için önemi tekrar tekrar vurgulanmıştır. İktisadi hayatın içerisinde postu bir ticaret malı, askeri yaşam içerisinde kahramanlara verilen unvan, sıfat, siyasi hayatta bir devlet sembolü olarak yerini almıştır.

1-Sosyal Hayatın İçerisinde Kurt Motifi

Bozkır yaşamının her yerinde bir motif, figür, unsur olarak yer bulan kurt, bozkırın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Bozkırda yaşam şartlarının ne kadar zor, güç, irade ve direnç gerektirdiği düşünülürse bu şartlarda toplulukları motive edecek, onlara yol gösterecek manevi bir iradeye ihtiyaç duyulmuştur. Türk toplulukları için bu manevi güç kurt sembolü adı altında hayat bulmuştur⁸. Kurt bir sembol olarak sosyal yaşamın içinde hem fizikî gücü ile hem de tanrıdan aldığı kutu insanlara aktardığına inanılan manevi gücü ile kimi zaman lider olurken kimi zaman rehber görevi üstlenmiştir. Türk topluluklarında kurdun, insanlara bozkırın zor şartlarında yaşayabilmeleri için, ateş yakmayı, silah yontmayı, çadır kurmayı öğrettiğine inanılmaktadır⁹.

Orta Asya'da yaşayan Türk boylarında hayvan sürülerinin önünde yer alan, onlara yön veren yaşlı ve tecrübeli tekeye "gök teke" denilmektedir. Gök teke ile "gök kurt" arasında mantıksal bir bağlantı kurulabilir. Kurt için kullanılan "gök" ifadesi gök tanrı dinine atıfta bulunmaktadır. Kurdun yerde bir varlık gibi görünmekle birlikte aslında gökte de dolaştığına dair bilgilere halk anlatımlarında rastlanmaktadır. Kurdun gökte dolaşması onun özgürlüğüne hem yerde hem gökte olması zaman ve mekân sınırlamasına bağlanamadığına işaret eder. Bu da tanrısal oluşunun bir sonucu olarak görülür¹⁰.

Konar-göçer Türk toplulukları evlerini ve ailelerini kötü ruhlardan korumak için çadırlarına kurt başı veya kurt dişi asmaktadırlar¹¹. Türk bayraklarında yer alan kurt tasviri, tüyleri, yelesi ve

-
- 4 İlhami Durmuş, "Destan, Efsane ve Rivayetlere Göre Türk Kültür Çevresinde Kurt", *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2011, s.65.
 - 5 Namık Aslan, "Kurt Motifinin Türk Menşee Efsanelerindeki Anlamı Üzerine", *Milli Folklor*, 2010, S.87, s.75.
 - 6 N. Aslan, "a.g.m", s.76.
 - 7 Yaşar Kalafat, "Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnancı", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006, s.274.
 - 8 Aslı Kahraman Çınar, "Bozkır Kültür Çevresinde Kurt ve Adlandırması", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Volume 6, 2016, s.1-11.
 - 9 Fuzuli Bayat, *Oğuz Destan Dünyası*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s.170.
 - 10 Mustafa Duman, "Bozkurttan Hızır'a Türk Halk Anlatımlarında Kılavuz", *Milli Folklor*, 24 (96), Ankara, 2014, s.194.
 - 11 Fuzuli Bayat, "a.g.e", s.172.

kuyruğu onun yaşamı ile özdeşleşildiği anlamına gelmektedir¹².Kurdun, aynı zamanda Tanrı ile Türk halkları arasında haberci olduğuna inanılmaktadır¹³.Bu inanç Buryatlarda da görülmektedir¹⁴. Türklerce kutsal sayılan kotuz, at, kurt ve bazı kuş tüyleri veya kuyrukları bayrağın temel malzemeler olarak yer bulmaktadır¹⁵.

Kurt, ekonomisi hayvancılığa dayalı olan kültürlerde daha çok görülmektedir¹⁶.Yüz binlerce baş hayvanın otladığı bu bozkırların korkutucu hayvanı da kurttur. Korkutucu yanı dışında, toplayıcı, bir araya getirici özelliği ile de bilinmektedir¹⁷.Kurdun mübarek olması inancından dolayı en soğuk günlerde bile onun aç kalmayacağı, rızkının gökten yiyecek atılarak gönderileceğine inanılmaktadır¹⁸.

Göçebe bozkır kavimlerinin doğa ile mücadele eden göçebe yaşam şekli kurdun yaşam şeklini andırmaktadır¹⁹. Bozkır yaşayışı ile yerleşik kavimlerin yaşayışı arasındaki fark, kurt sembolünde tezahür etmektedir²⁰.

Kurt, başka kavimlerde görülmeyen Türklere özgü etnografik bir motiftir. Çin kaynaklarında Türk asıllı olmayan kavimler için “kurttan türeyenlerden değildir” şeklinde bir tabirle ayırım yapılmaktadır²¹.

2-İktisadi Hayatın İçerisinde Kurt Motifi

Kurt sembolünün iktisadî yaşamda doğrudan kullanılıyor olması söz konusu değilse de dolaylı yollardan katkıda bulunmuştur²². Devletlerarası antlaşmalarda Çinin Kuzey’den gelen Türk akınlarını engellemek için²³, Türklerin ise etnik anlamda Çin ile karışmamak için,vergiye bağlama şeklinde anlaşmalar yaptıkları bilinmektedir. İki taraf arasındaki bu çeşit siyasi ilişki ve antlaşmalarda “beyaz kurt” vergi olarak bir değer ve hukukî bir anlam kazanmıştır. İktisadi açıdan bir timsal olarak tarihte yerini almıştır. Çin kaynaklarından edinilen bu bilgiye göre Çinlilere yenik düştükleri zaman Türkler “beyaz kurt”u haraç veya vergi olarak savaş tazminatı ederinde galip devlete vermiştir. M.Ö.1001-947 tarihlerinde Chou’lara mağlup olan Ch’üen-Jung adlı Hun kabilesi “bir beyaz kurt ve bir beyaz geyiği” vergi/hediye olarak vermiştir. Bu vergi veya haraç alma vakasına Türk tarihinin farklı zamanlarında rastlanmıştır²⁴.Hunlar ve Gök-Türklerin özellikle

12 Jean Paul Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler Ve Hayvanlar*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010, s.139.

13 Necati Demir, “Kurt Dede ve Tarihi Bağlantısı”, *Derleme Sözlüğü*, Ankara, 1975, s.2.

14 Yaşar Kalafat, “Yaşayan Eski Türk İnançları İtibariyle Türk Mitolojisi ve Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*,2009, s.214.

15 Hatice Şirin User, “Eski Türk Çağında Hayvan Tözlerinden Devlet Sembollerine”, *Belleten*, 2007, s.851.

16 İlhami Durmuş, “Destan, Efsane ve Rivayetlere Göre Türk Kültür Çevresinde Kurt”, *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2011, s.72.

17 A. Akcan, “a.g.e”, s.41.

18 İ. Durmuş, “a.g.m”,s.72.

19 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s.106-107.

20 Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yayınları, İstanbul, 2014, s.59.

21 İ. Kafesoğlu, “a.g.e”, s.330-331.

22 Aslı Kahraman Çınar, “Bozkır Kültür Çevresinde Geyik İnancı ve Geyik Kurbanı”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2016, Vol2, No 1, s.179.

23 Murat Öztürk, “Asya Hunlarında Vergi”, Rifat Özdemir’e Armağan, Hiperyayın, İstanbul, 2018, s.62.

24 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin ABC’si*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999, s.147: Y. Çoruhlu, “a.g.m”, 2002, s.134, Y. Çoruhlu, “a.g.e”, s.76: Saadettin Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*,Berikan Yayınevi, Ankara, 2012, s.41.

Çinlilerle gerçekleştirdiği diplomatik ilişkilere baktığımızda atın ve kurdun kıymetli bir hediye olarak sunulduğunu görmekteyiz. Ekonomik değerinden ziyade eski Türk algısındaki yerlerinden dolayı da birçok siyasi anlaşmazlığı çözen hediyeler olarak iktisadi bir unsur olarak yerini anlaşmalarda yerini almaktadır.

3-Siyasi Hayatın İçerisinde Kurt Motifi

Türk kültür tarihine bakıldığında kurt devlet hayatı için önemli bir simgedir²⁵. Hükümdarlar için “kök-böri/gök-kurt” ifadeleri hem onların kuvvet ve kudretini ifade etmek hem de tanrı için kullanılan gök kelimesinde tanrı ile aralarındaki yakın bağ sayesinde hükümdarın da tanrıya yakınlığını ifade etmede kullanılmaktadır²⁶. Türk destanlarında ve mitolojik anlatılardan “bir Türk için kıyamet, devletin yok olması ve esarete düşmektir” şeklinde geçen ifadelerde Türk milletinin özgürlük algısı görülmektedir. Böyle bir esaret veya çöküş yaşadıklarında Türkler, bir bozkurdun ortaya çıkarak kendilerine yol göstereceğine ve öncülük edeceğine inanmaktadır²⁷. Türklerin kurdu önder ve lider kabul etmelerinin destansı görüntüsü dışında düşmanları ve komşuları tarafından “barbar-vahşi” görülmelerinden dolayı kurt yakıştırmasının yapılması da göz ardı edilemez. Sadece ata bağlantısı kurmak fazla iyimser bir düşünce olacaktır²⁸.

Tabgaç Devleti hakanlarından Tai-wu önemli askeri başarılarla imza atmış, Çin üzerine yaptığı seferlerde Çin askerinin “taydan ve düveden farksız” olduğunu söylemiştir. Kendisi de “Börü” lakabına sahiptir²⁹. Göktürk devrinde kurt kutsal bir sembole dönüşmüştür³⁰. “Gök” sözcüğü Türk adını mavi ve geniş manaları ile de karşılamak için kullanılmaktadır. Kurulan Türk devletlerinin büyüklüğü, genişliği ve özellikle millet olma bilincini, gök sözcüğü ile karşılamaya çalışmaktadırlar³¹. Gök kelimesi gök tanrısı sembolize ederken, göğün engin maviliği altında yaşayan Türk halklarının yaşadıkları geniş coğrafyaya da işaret etmektedir.

İlerleyen yüzyıllarda Türk tarihi içerisinde yine yurt bulma üzerine bilinen hikâyelerde benzer motifler aktarıldığı görülür. Mesela, Selçuklu Türklerinin köpeğe benzer bir hayvanın peşinde Anadolu’ya geldiklerini dair bilinen anlatı Orta Asya’dan gelen Türk mitolojik hikâyelerinin yansımasıdır³².

a) Devlet Sembolü Olarak Kurt Motifi

Kurt, büyük devletler kurma başarısını göstermiş olan Türkler için tuğ ve bayrak tepelerinde yer alan önemli bir devlet sembolü haline gelmiştir³³. Türkler Çin baskısından kurtularak Ötüken yaylasında, üzerinde kurt başlı sancağın dalgalandığı bir devlet kurmuşlardır. Göktürklerde

25 N. Demir, “a.g.e”, s.2.

26 Samet Azap, “Kurtlar ve Mankurtlar”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür ve Eğitim Dergisi*, Türkiye, 2013, s.281.

27 F. Bayat, “a.g.e”, s. 176-177

28 N. Aslan, “a.g.m”, s.87-76.

29 İ.Kafesoğlu, “a.g.e”, s.92: İ. Durmuş, *Bilge Kağan Költigin ve Bilge Tonyukuk*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s.111-115.

30 S. Azap, “a.g.e”, s.280.

31 Hikmet Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara,1980, s.3.

32 Bahaddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s.40-41.

33 Bahaddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,1995, s.115.

hakanlık alametlerinden biri, üzerinde altından bir kurt başı olan sancaktır (tuğ)³⁴. Hükümdara mahsus olup küçük kağanlara, şadlara ve diğer yüksek idare adamlarına, devleti temsilen hakan tarafından verilen tuğlara, Göktürk, Uygur, Türgiş ve Karluk devletlerinden tepesine altın bir kurt başı takılmaktadır³⁵.

Türk devlet teşkilatı yapısında devletin hâkimiyeti konusunda bir paralellik değil, mutlak bir tarafın üstünlüğü söz konusuydu. Göktürklerde altın başlı sancak daima doğu kanadının hükümdarında bulunur, onun sarayının ve otağının önünde dalgalanırdı. Çin İmparatoru, 581’de, Göktürk hakanlığının batı kolunu doğudan ayırmak istediği zaman oradaki Tardu’ya altın kurt başlı bir sancak göndermiş ve onu Göktürklerin “hakan”ı olarak tanıdığını bildirmiştir³⁶. Göktürk hükümdarları tahta çıkarken bir tören yapılır ve bu tören esnasında hakana totemik bori başlı bir bayrak ve altından yapılmış iki tekerlekli bir kağnı tahsis edilirdi³⁷. Çin kaynaklarında Göktürklerin bayraklarında kurt başı kullanmaları kurttan türeme inancına bağlanmaktadır. Göktürklerden sonra da kurt başlı bayraklar, yüksek memuriyet, komutanlık ve bağımsızlık alameti olarak kullanılmaya devam etmiştir. Çin imparatorları, kurt başlı bayrakları kullanarak Türk kavimlerini kendine bağlı tutmaya çalışmışlardır³⁸. Onlar Türgiş’lere kağanlık unvanı verecekleri zaman kurt başlı bir bayrak ve bir davul hediye etmişlerdir. Kurt ile ilgili inanışlar Anadolu’ya kadar gelmiş Süryani tarihçi Mikhail “Kurt sembolünün bayraklar üzerinde yer alması, onun ata statüsünde olduğuna dair resmi bir destektir” şeklinde yorumlamaktadır³⁹.

Karahanlılar, Çağataylılar, Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları’nda Bori ismi yaygın olarak devlet yöneticilerinde, özellikle tiginlerde görülmektedir. Bori ismi yalnız borişeklinde yer aldığı gibi, Ak Bori, Al Bori, BoriBars, BoriTigin, Çocuk BoriŞenun, Gök BoriKökey, İl Bori, Kök Bori gibi farklı şekillerde de görülmektedir⁴⁰. Ayrıca Dulkadiroğulları beylerinden Alaüddevle Bey’in de lakabı Bozkurt’tur.⁴¹ Bugün de Türk soylu olmayan Kafkas halklarından Çeçenlerin de devlet amblemlerinde kurt motifi yer almaktadır. Milli kahramanlar da “yalnız kurt” unvanı ile anılmaktadır⁴².

4-Askeri Hayatın İçerisinde Kurt Motifi

Yapılan arkeolojik kazılar ve yazılı kaynaklardan Türklerin bozkır coğrafyasında savaşçı bir kavim olarak var oldukları anlaşılmaktadır. Kendiler için ‘güçlüler’ ifadesini kullanan Türkler tabiat koşullarının zorluğu karşısında hayatta kalmış hatta çoğu zaman bozkıra hükmetmişlerdir. İç ve dış tehlikelere karşı korunmayı başarabilmek, siyasi düzenin devamını sağlamak için elbette iyi bir askeri düzen tesis edilmeliydi. Bozkır coğrafyası, bozkır kavimlerinin ‘ordu’ anlayışını ve ‘ordu

34 İ. Kafesoğlu, “a.g.e”, s.114-115.

35 İ.Kahfesoğlu “a.g.e’ 267-269: Yusuf Cem Şencan, İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneği, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2007, s.142.

36 İ. Kafesoğlu, “a.g.e”, s.274-275.

37 Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1979a, s.149.

38 Y. Kalafat, “a.g.m”, s.275.

39 Işın Demirkent, *Mikhail Psellos’un Khronographia’sı*, TTK Basımevi, Ankara, 1992, s.172.

40 İ. Durmuş, “a.g.e”, s.71.

41 Kerim Köksal Kaya, Anadolu Türk Beyliklerinin Devlet Teşkilatında Ortak Kurumlar (XIV. ve XV. Yüzyıllar), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022, s.76.

42 Y. Kalafat, “a.g.e”, 2007, s.35.

teşkilat yapısını' meydana getirmiş ve bu yapının oluşmasında kurdun doğadaki cesur karakteri, yaşam ve mücadele şekli bu ordu yapılanmasına yön vermiştir⁴³.

Aşına kabilesi ordusunun bayrak ve sancaklarında da kurt başı tasviri görülmektedir. Kabile reisinin korumalığını yapan askerlere ise “fuli” yani “kurt” adı verilmektedir. Çin orduları Türk kabilelerine saldırmak üzere yola çıkarken onlara verilen talimat “göçebeleri kovmak ve kurtlara saldırmak olarak ifade edilmektedir”⁴⁴.

a) Kurt Kelimesini İçeren Askeri Unvanlar

Savaş ve savaş eğitimi Bozkır Türkünün yaşamının vazgeçilmez parçasıdır. Türkler her an savaşa hazır olmak, hep zinde kalmak için gittiği avı dahi savaş eğitimi olarak gören bir anlayışla yaşamaktadırlar. Çocuklarını asker olarak yetiştirme konusuna çok ciddi yaklaşan bozkır halkları küçük yaşlardan itibaren av eğitimine başlamaktadır. Zaten asker olma fikri ve eğitimi ile büyüyen çocuklar talimlerde dahi bu konudaki tüm maharetlerini sergilemektedir. Her biri büyüdüğünde bir yiğit, bahadır, alp olmaya odaklanmıştır. Bu ortamda yetişen Türk askeri kurdu, karakteri, savaşçı özellikleri, mücadele yeteneği nedeniyle kendilerine örnek almışlardır. “Börü” kelimesi üstünlük, büyüklük, yiğitlik anlamlarında kullanılmıştır. Türkler kurdun “ilahi” ve “dünyevi” iki yüzü olduğuna inanmaktadırlar. İlahi yüzü ile kötü ve hırsız yüzünü birbirine karıştırmak istemezler. Börü yüce bir unvan olarak Kırgızlarda yiğit ve seçkin kişiler için kullanılırken, kurdun kötü yüzünü gösteren “karışkır, kaskır” ifadeleri kişi ismi olarak kullanılmaktadır. Kuzey Türk destanlarında geçen Kaskır-Alp, mitolojiye “kurt-insan” olarak yansıyan kurdun kötü yüzüdür⁴⁵. Kırgız Türk destanlarında “Gök yele (kök cal) veya Börü, Kök Pörü” ifadeleri bahadırılar için kullanılan unvanlar arasındadır⁴⁶.

Çin kaynaklarında Göktürklerin askeri özellikleri ve ileri düzey askeri yöneticileri hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Yine bu kaynaklarda kurdun Türkler için bir egemenlik, yiğitlik sembolü olduğu aktarılmaktadır. Bu bilgilere dair ifadeler; “Sancaklarının başına altından kurt başı takarlar. Muhafızlarına, savaşçılarına fu-li (böri) derler. Çin dilinde anlamı kurt demektir. Yani kurttan doğmuşlardır” şeklinde geçmektedir⁴⁷. Bir başka yerde “batı Türkleri bayraklarının tepesine dişi kurt başı asarlar” şeklinde de yer almaktadır⁴⁸. Bu adlandırma özellikle ordunun ön saflarında yürüyen askeri birlikler için kullanılırdı⁴⁹.

Kurt başlı bayrağın ordunun önünde taşınması uygulamasına Altay Türklerinde de rastlanmaktadır. Buna göre Altay Türkleri, kurdun ordunun önünde askeri ve dini lider olarak yürüdüğüne inanmaktadırlar⁵⁰. Tuğlar üzerine de kurt gibi Türkler tarafından kutsal kabul

43 Ayten Akcan, “Bozkır Türk Kavimlerinde Ordunun Temel Unsurları”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2021, c.7, s.712.

44 Eunkyung, O. H. AndMamatqul, J., “Alpamış Destanında Baysın Kelimesinden Görünen Kurt Totemi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (15), 2011, s.152.

45 B. Ögel, “a.g.e”, s.118.

46 B. Ögel, “a.g.e”, s.121.

47 Y.Çoruhlu, “a.g.e”,1999, s.146: Bedri Sarıca, Kutadgu Bilig’de Komutan Ve Ordunun Nitelikleri, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (37), Erzurum, 2008, s.88.: J. P. Roux, “a.g.e”,s.54.

48 H.Ş. User, “a.g.m”, s.844.

49 J. P.Roux, “a.g.e”,s.130.

50 J. P.Roux, “a.g.e”,s.54.

edilen (töz/totem) hayvanların resimleri işlenmekteydi⁵¹. Bazı Türk bayrakları üzerinde ise kurt başı kızıl renkli olarak görülmektedir⁵². Bayrak ise ordunun başında yer almakta, hükümdar kapısı önüne asılmaktadır. Bir sembol olarak bile hep önde yer alması onun rehber, öncü olması temasına vurgu yapmaktadır⁵³. Önde yer almasının en önemli özelliği kurdu ata, kılavuz olarak gören Türk ordusunun kurt başından güç almasıdır. Bu manevi gücün askeri diri tutması yanı sıra tanrının postuna büründüğüne inanılan bir varlığın öncülüğünde hareket etmelerinin onlara başarı getireceği düşüncesidir. Aslında bir yandan düşmanla mücadele ederken diğer yandan bunu tanrı için yaptıklarını her an akıllarında tutmaktadırlar. Tursaklar'da kurt, savaş sembolüdür ve bu toplulukta adı, “Baru” olarak ifade edilmektedir⁵⁴.

Göktürklerde kağanın muhafız birliğini (hassa ordusu) oluşturan Türk bahadırlar “böri” olarak adlandırılmaktaydı. Askeri araçları için de kurttan faydalanan Türk askeri, yayının kirişini kurt sinirinden imal etmekteydi⁵⁵. Bazı Türk devletlerinde ise devlete tabi olan boyların başındaki görevlilere İlteber ismi verilmekte olup bu isim kurt manasında kullanılmaktaydı⁵⁶.

Kırgız destanlarında geçen “Kök Cal” veya “Kök Cal Kaskır” yani “Gök yeveli kurt” en büyük Kırgız bahadırlarına verilen unvanlardır. İhtiyar kurtlar, kurt sürülerinin önünde giden, onlara yol gösteren tecrübeli hayvanlardır. Bu sürülerin özelliği ihtiyar kurtların istek ve iradelerine göre hareket etmeleri onları her zaman takip etmeleridir. Bu sebeple, böyle tecrübeli/yaşlı fakat korkucu bir görüntüye sahip olan kurtlara “Gök yeveli kurt” da denmiştir⁵⁷.

Moğollarda kurtlarla birlikte yaşayan askerlere rastlanmaktadır. Buna örnek ise Cengiz-Han'ın atası olan Bodonçar'dır. “Günün birinde Bodonçar'ın yiyeceği biter ve kurtların saldırısından kaçarken kayaların arasına sıkışır. Bodonçar avlandıkça kurtlar ona yanaşır ve yiyeceklerini paylaşarak birlikte yerler. Kurtlar Bodonçar'ın neyi varsa yer; fakat aç kalsalar bile ona dokumazlar. Bodonçar hiçbir şeyi kalmayınca kurtların artıklarını yemeye başlar, bu şekilde bir yılını kurtların arasında geçirir”⁵⁸.

b) Savaş Taktik ve Stratejilerinde Kurt Motifi

Bozkır hayatında *mücadele sadece düşman ile değil tabiat şartları ve vahşi hayvanlar için de geçerlidir. Bozkırın sert ikliminde yaşamak, aile kurmak, devlet olmak, millet olarak bir arada kalabilmek için Türk toplulukları her zaman doğa ve düşmanla mücadele halinde olmuştur*. Bu açıdan kurdun düşmanına saldırışı, atılğanlığı, çevikliği, hızlı hareketleri gibi her türlü tavrı Türk askeri için bir örnek teşkil etmiştir. Bu örnekten yola çıkan Türk ordusu kendine en uygun, düşmanını şaşırtıp, çaresiz bırakacak etkili bir yöntemle savaş planları geliştirmiştir.

Türk ordusu gerek avcılığı, gerek sosyal hayattaki yaşam tarzı nedeniyle her zaman savaş egzersizleri yapıyor, zinde ve çevik kalıyordu. Muharebe esnasındaki atılğanlığı Türk ordularının

51 H.Ş.User, “a.g.m”, s.844.

52 F. Bayat, “a.g.e”, s.168-169

53 J. P.Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler Ve Hayvanlar*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s.139.

54 Z. Gökalp, *Barak Adı ve Barakların Kökeni*, Makaleler III, Ankara,1997, s.3.

55 İ. Kafesoğlu, “a.g.e”, s.330-3331.i.Durmuş, “a.g.e”, 2012, s.111-115: İ. Durmuş, “a.g.e”, 2007, s.49.

56 Engin Güler, *Bozkır Kavimlerinde Liderlik Anlayışı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s.129-130.

57 B. Ögel, “a.g.e”, s.42-43.

58 B. Ögel, “a.g.e”, s.45.

kurt sürüsüne benzetilmesine sebep olmuştur⁵⁹.Yeniseyyazıtlarında “kanım kağan süsiböri tek” (kağanımın ordusu kurt gibidir) şeklinde geçmektedir. Devamında ise “Tanrı güç verdiği için babam kağanın askeri börü gibi, düşman koyun gibi idi”denmektedir⁶⁰. Kurdun sahip olduğu güç, saldırganlık ve düşmanlarını yenmedeki ustalığı Türk askeri teşkilatlanmasına bir model olmuştur⁶¹. Türklere kahramanlar savaş başlarken öncelikle kurt gibi ulur, böylece savaşa güç ve cesaretlerini toplayarak girerlerdi⁶².

Türk mitolojisinde kurt savaş hamisidir (öncü/ lider). Savaş hamisi olma durumu Oğuz Kağan Destanı’nda açıkça görülmektedir. Türk ordusu Bozkurdun yaptığı savaş çağrısı ile harekete geçerdi. Ayrıca doğan her çocuğun bir savaşçı olduğuna inanıldığı için bir erkek çocuk doğduğunda “kurt oldu” tabirini kullanmaktaydı⁶³.

Türklere has bir savaş kurgusu olan ‘Turan taktiği’ veya diğer adıyla ‘Kurt Oyunu’, büyük çoğunluğu okçu süvarilerden kurulu bir sistemdir. Ordu bu taktiği uygulayabilmek için daima taarruz esasına göre düzenlenirdi. Amaç düşman cephesinde şaşkınlık yaratmak ve bu şaşkınlıktan yararlanarak onlara ağır bir darbe indirmekti. Taktiğin en belirgin özelliği “baskın” şeklindeki taarruzlardı. Bozkır savaş taktiğini anlayamayan Batılı ve Doğulu yazarlar bu düzeni “nizamsız ve telaşlı” olarak yorumlamışlardır. Oysa bu özellik Türk birliklerinin başarısını sağlayan en önemli vasıf idi. Bu muharebe usulünün iki mühim hususiyeti vardı: Sahte ricat ve pusu. Yani kaçıyor gibi görünerek düşmanı çembere almak ve kurulan pusuya kadar çekerek onları bir anda mağlup etmek⁶⁴. Türk askerinin savaşlarda kullandığı “kurt oyunu” taktiği kurdun savaşçı özelliklerinden birinin model olarak kullanılmasıdır. Kurdun istediği yerde düşmanına saldırması Türk ordusu için bir savaş taktiği olmuştur⁶⁵. Kurt kapanı adının bir savaş taktiğine izafe edilmesi Türk askerinin çevik, kurnaz, atik hareketleriyle ilgilidir⁶⁶. Bu isimleri kullanmaları ise kurdu iyi tanıyıp onun yol gösterici özelliklerine duydukları güvenden kaynaklanmaktadır⁶⁷. Taktiğin uygulama aşamasında, savaştan önce Türkler, askeri kuvvetlerinin bir kısmını savaş meydanının sağında ve solunda siperde bırakırdı. Savaş esnasında ise geri çekilerek düşmanın bu askeri kapanın içine düşmesi sağlanır böylece düşman dört taraftan sarılarak yok edilirdi⁶⁸.

59 Ava çıkan kurt sürünün önünde en güçlü ve en iri olan kurt lider olarak bulunur. Karda sürüye yol açar ve bir avla karşılaştıklarında ava önce kendisi saldırmaktan bile çekinmezler. İnsan soğukkanlılıkla kurtlara karşı koyarak birini yaralarsa hepsi üzerine saldırarak yaralı kurdu parçalayarak yer. Hatta saldırıya uğrayan kişi ağaca çıkarak, parmağını kesip kanını ağaç dibindeki kurtlardan birinin üzerine damlatabilirse sürü o kurda saldırır. Böylece insan saldırmaktan vazgeçer. İlbahar ve yaz aylarında sürü dağılır. <http://www.forumalew.org/keci-ve-kopekler/153067-kurtlar-kurt-cinsleri-canis-lupus.html>.

60 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 2000, s.13: İ. Kafesoğlu, “a.g.e”, s.288-289.

61 İ. Durmuş, “a.g.e”, s.66.

62 İ. Durmuş, “a.g.e”, s.70.: F. Bayat, “a.g.e”, s.176.

63 F. Bayat, “a.g.e”, s.176.

64 İ.Kafesoğlu, “a.g.e”, s.285-286.

65 İ. Durmuş, “a.g.e”, s.111-115., Hatice Palaz Erdemir, *Yabancı Yazarlara Göre Türklere Savaş ve Taktik, Türkler II*, Yeni Türkiye yayınları, Ankara, 2002, s.1665.

66 Z. Gökalp, “a.g.e”, s.3.

67 İ. Durmuş, “a.g.e”, s.71.

68 S.Gömeç, “a.g.e”, s.9.

Sonuç

Kurt, mitolojik hikâyelerde ‘ana/ata’ olarak değerlendirildiğinde kurdun fiziksel varlığı bir kenara bırakılarak onun sadece karakteri ele alınabilir. Böylece Türk milletinin kurttan değil de bir insandan türediği gerçeği, ana olan insanın bir kurda benzetilerek onun gibi asil ve kahramanca davranışlar sergilediği üzerinde durulabilir. Kurdun kutsal olduğuna inanılan bir toplumda, tanrının kurt postuna bürünmesi, sağ kalan son çocuğu alıp besleyip, büyütüştür. Böylece kurt-ana figürsahiplenen, gözetenolarak toplumun inançları içerisinde yerini almıştır. Bu kutsallar çerçevesinde kurt ile özdeşleştiren insanlar, kadın yerine kurt motifi koyarak kurttan türeme efsanelerini yaratmışlardır. Bu efsanelerin Türk halklarının zengin hayal gücü, edebi algıları, dini anlayışları ve maneviyatlarıyla birlikte bir bütün oluşturdukları görülür. Mitolojik hikâyelerden ve destanlardan anlaşılan odur ki Türk halkları belki tamamen soyları tükenecek bir noktaya kadar gelmiş fakat tekrar çoğalmışlardır. Hem doğa ile hem de düşmanları ile çetin mücadeleler vermiş ve tekrar bir topluluk-millet-devlet olmuşlardır. Böyle bir yeniden doğuş, insanlara kendilerinden sonra gelecek nesillere atalarının büyük kahramanlıklarından haberdar etmek istenmiş olmalıdır. Asil, kutlu bir soydan geldiğini bilen nesillerin bu asaleti devam ettirme kaygısı taşıyacaktır. Tarihi mücadeleler ve zaferler ile büyüyen nesiller ise kendilerine örnek olan ataları gibi düştükleri yerden kalkmayı bileceklerdir. Oğuz Kağan’ın ise kurt ile özdeşleştirilmesi Oğuz sembolünün somutlaştırılması olarak düşünülürse Oğuz ölse de kurt her daim var olacaktır düşüncesinde yer bulmuş olabilir.

Kaynaklar

Akcan, Ayten, *Bozkır Kavimlerinde Din*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

Akcan, Ayten, “Bozkır Türk Kavimlerinde Ordunun Temel Unsurları”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık,2021, c.7, s.711-726.

Akcan, Ayten, “Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Dair: Bozkırda Varolmak”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*,2022, c.8, S.3, s.896-909.

Ayten Akcan, “Legacy of theSteppe: Traces of theScythianHorse”, *Journal of SocialSciencesandEducation*, 2021, c 4, S 2, s. 263-275.

Aslan, Namin, “Kurt Motifinin Türk Menşe Efsanelerindeki Anlamı Üzerine”, *Milli Folklor*, 2010, 22 (87), s.72-77.

Ayyılmaz, Cengiz, *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, Cem Veb Ofset, Ankara,2015.

Azap, Samet, “Kurtlar ve Mankurtlar”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür ve Eğitim Dergisi*,Türkiye, 2013, s.279-287.

Bayat, Fuzuli, *Oğuz Destan Dünyası*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007

Bittel, Kurt,*Frozentombs, thecultreand art of theancienttribes of Siberian*, British Museum,1978.

Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin ABC’si*, Kabalcı Yayınevi,İstanbul, 1999.

Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.

- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yayınları, İstanbul 2014.
- Demir, Necati, Kurt Dede ve Tarihi Bağlantısı, *Derleme Sözlüğü*, Ankara, 1975.
- Demirkent, Işın, *MikhailPsellos'unKhronographia'sı*, TTK Basımevi, Ankara, 1992,
- Duman, Mustafa, "Bozkurttan Hızır'a Türk Halk Anlatmalarında Kılavuz", *Milli Folklor*, 24 (96), Ankara, 2014, s.190-201.
- Durmuş, İlhami, "Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre KölTigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları", *Gazi Türkiyat*, C 1, Ankara, 2007, s.35-57.
- Durmuş, İlhami, Destan, Efsane ve Rivayetlere Göre Türk Kültür Çevresinde Kurt, *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası SempozyumuBildiriler Kitabı*, 2011, s.65-76.
- Durmuş, İlhami, *Bilge Kağan KölTigin ve Bilge Tonyukuk*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- Erdemir, Hatice Palaz, *Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik, Türkler II*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.938-943.
- Ergin, Mehmet, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 2000.
- Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1979a.
- Esin, Emel, *Türk Kozmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1979b.
- Eunkyung, Oh, ileMamatkul, Jorayev, "Alpamış Destanında Baysın Kelimesinden Görünen Kurt Totemi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (15), 2011 Güz, s.149-157.
- Gökalp, Ziya, *Barak Adı ve Barakların Kökeni*, Makaleler III, Ankara, 1977.
- Gömeç, Saadetin, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012.
- Güler, Engin, *Bozkır Kavimlerinde Liderlik Anlayışı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.
- Haskins, John F, Thehero, aq-zhunus: thebeautiful, andPeter'sSiberian Gold, *ArtsOrientalis*, 4, 1961, s.153-169.
- Haskins, John F, ThePazyrykChanfrons, theT'ao-t'ieh, andLateChouChina, *Archives of theChinese Art Society of America*, 16, s.92-97.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997.
- Kahraman Çınar, Aslı, "Bozkır Kültür Çevresinde Kurt ve Adlandırması" *CappadociaJournal of HistoryandSocialSciences*", Volume 6, 2016, s.1-11.
- Kahraman Çınar, Aslı, "Bozkır Kültür Çevresinde Geyik İnancı ve Geyik Kurbanı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C 2, S 1, 2016, s.178-189.
- Kalafat, Yaşar, "Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnancı", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006, s.264-280.
- Kalafat, Yaşar, *Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları*, Türk Halk İrfanında Kurt, Lalezar

Yayınları, Ankara, 2007.

Kalafat, Yaşar, “Yaşayan Eski Türk İnançları İtibariyle Türk Mitolojisi ve Prof. Dr. Bahaeddin Ögel”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 2/8, 2009, s.212-220.

Kalafat, Yaşar, *Türk Kültürlü Halklarda Mitler*, Berikan Yayınları, Ankara, 2012a.

Kalafat, Yaşar, “Dedem Korkut’un Kurdu”, *HacettepeTürkiyat Araştırmaları Dergisi*, (3).2012b, s.309-324.

Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat’it Türk Tercümesi*, Cilt I. Türk Dil Kurumu, Ankara, 1985.

Kaya, Kerim Köksal, “Anadolu Türk Beyliklerinin Devlet Teşkilatında Ortak Kurumlar(XIV. ve XV. Yüzyıllar)”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022.

Ögel, Bahaddin, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Ögel, Bahaddin, *Türk Mitolojisi II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Ögel, Bahaddin, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Ögel, Bahaddin, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.1998.

Murat Öztürk, “Asya Hunlarında Vergi”, *Rifat Özdemir’e Armağan*, Hiperyayın, İstanbul, 2018, s.59-65.

Roux, Jean Paul, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler Ve Hayvanlar*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000

Roux, Jean Paul, *Orta Asya Tarih Ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2014.

Rudenko, S. J. “Themythologica eagle, the gryphon, the winged lion, and the wolf in the art of Northern Nomads”, *Artibus Asiae*, 1958, 21 (2), s.101-122.

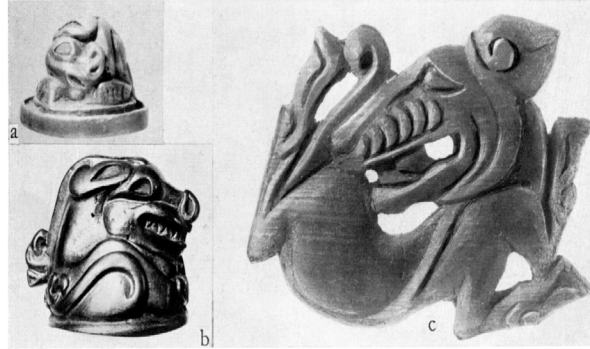
Sarıca, Bedri, “Kutadgu Bilig’de Komutan Ve Ordunun Nitelikleri”, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2008/37, s.87-105.

Şencan, Yusuf Cem, “İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneği”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Malatya, 2007.

Şirin User, Hatice, “Eski Türk Çağında Hayvan Tözlerinden Devlet Sembollerine”, *Belleten*, 2007, s.843-856.

Tanyu, Hikmet, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980

Ekler

a ve b Batı Sibirya'dan altın kaplamalı at süsü, c Pazırık Kurgandan ahşap süsleme
 (Rudenko, 1958)

Kurt işlemeli gümüş varaklı bir plaka (Rudenko, 1958)

81. Head of a wolf
 Wood; 16
 Central Asia
 of S. I. R.
 Early nom
 Hermitage
 Bibliograph
 Plaque car
 of a wolf.
 The muse
 brow wid
 at the base
 treatment
 representa
 merges in
 combined

82. Horse
 Bronze; 16
 High Alta
 of S. I. R.
 Early nom
 Hermitage
 Bibliograph
 Horse-bit
 linked pie
 round rod
 The meth
 be judged
 moulds jo
 sur
 ti

Tuekta Kurgan, bir at koşum takımı üzerindeki Kurt kafası figürü (Bittel, 1978)

Pazırık Kurgan, yular üzerinde bulunan kurt başlı süs (Bittel, 1978)

Pazırık Kurgan, Atın yüzüne takılan kurt figürlü alınlık (Haskins, 1962)

Astana müzesindeki kurt başlı tuğun imitasyonunun görüntüsü /Kazakistan (Ayyılmaz, 2015)

